॥ अथ ॥

* कात्यायनस्मृतिः *

॥ श्रीसामवेदाय नमः ॥

प्रथमः खण्डः ।

अथाचाराध्यायः

तत्रादौ यज्ञोपवीतकर्मप्रकरणवर्णनम् ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् ।
अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥१

त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृत्तच्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥२

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं नचोच्छ्रितम् ॥३

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम् ॥४

त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् ।
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽसकान् ॥५

संहताभिस्त्र्यङ्गुलिभिरास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं चैवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ॥६
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै।
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥७
यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥८
यत्रदिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्रीसौम्यापराजिताः ॥९
तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥१०
गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥११
हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह।
गणेशेनाधिका ह्येतावृद्धौ पूज्याश्चषोड़श ॥१२
कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥१३
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु।
अपिवाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥१४
कुड्यलग्नां वसोर्द्धारां सप्तधारां घृतेन तु।
कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥१५

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेत् ॥१६
अनिष्ट्वा तु पितॄंच्छ्राद्धे न कुर्यात् कर्म वैदिकम् ।
तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥१७
वशिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥१८

इति प्रथमः खण्डः ।

॥ द्वितोयः खण्डः ॥

अथ नित्यनैमित्तिक (श्राद्ध) कर्म वर्णनम् ।

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥१
हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥२
हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः स्निग्धाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्तृताः ॥३
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥४
दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥५

निपातो नहि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥६
पितृभ्य इति दत्तेष उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत् ॥७
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥८
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥९
अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥१४
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥११
एतत्प्रमाणमेवैके कौशीमेवार्द्रमंजरीम् ।
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥१२
पित्र्यमन्त्रानु द्रवण आत्मालम्भेऽधमेक्षणे ।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥१३
मार्जारमशकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥१४

इति द्वितीयः खण्डः ।

॥ तृतीयः खण्डः ॥

अथ त्रिविधक्रियावर्णनम्।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥१
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयञ्च यः।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥२
यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥३
प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथञ्चन।
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥४
समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम्।
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥५
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः।
तदङ्गस्याक्रियायाञ्च नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ॥६
मधुमध्वितियस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥७
नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम्।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥८
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद् यववत्तथा।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥९
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥१०

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति पात्रतः ॥११
द्वियीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्त्रीनेतेवामेव वामतः ॥१२
सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥१३
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥१४

इति तृतीयः खण्डः।

॥ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ श्राद्धप्रकरणवर्णनम्।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः।
भवेदधश्चाधराणामधरश्राद्धकर्मणि ॥१
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च।
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥२
गन्धादीन्निः क्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद् द्विजान्।
अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥३
दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥४

अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥५
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतञ्चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥६
अक्षय्योदकदानं तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥७
अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥८
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥६
युग्मानेव स्वस्ति वाच्यमङ्गुष्ठाग्रग्रहं सदा ।
कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥१०
एषः श्राद्धविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया ।
ये विन्दन्ति न मुह्यन्ति श्राद्धकर्मसु ते क्वचित् ॥११
इदं शास्त्रञ्च गुह्यञ्च परिसंख्यानमेव च ।
वशिष्ठोक्तञ्च यो वेद स श्राद्धं वेद नेतरः ॥१२

इति चतुर्थः खण्डः ।

॥ पञ्चमः खण्डः ॥

अथ श्राद्धप्रकरणवर्णनम् ।

असकृत्वानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥१

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥२
नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषिणः ।
एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥३
नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्म प्रोषितागतकर्मसु ॥४
विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥५
प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोनिष्क्रामप्रवेशयोः ।
न श्राद्धं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥६
हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमप्येवानादावेकन्तु कारयेत् ॥७
वृहत्पत्रक्षुद्रपशुस्वस्त्यर्थं परिविन्यतोः ।
सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥८
न दशाग्रन्थिके चैव विषवद्दष्टकर्मणि ।
कृमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥९
गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥१०
यत्र तत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।
प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥११

इति पञ्चमः खण्डः ।

॥ षष्ठः खण्डः ॥

अथानेककर्मवर्णनम्।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा यश्चाग्नियोनयः।
तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ॥१
दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रिमः।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥२
परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम्।
अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ॥३
देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥४
जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥५
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥६
धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कमकस्तथा।
प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥७
प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्ध्वं समाचरेत्।
आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥८
लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्।
तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एतन्नवोत्तरम् ॥९
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः।
सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वाकुशेनैव समुल्लिखेत् ॥१०

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि।
मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ॥११
पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते।
अनद्ध्रुंकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शमम् ॥१२
यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित्।
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥१३
अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति।
न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्वहेत् ॥१४
अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम्।
तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥१५

इति षष्ठः खण्डः।

॥ सप्तमः खण्डः ॥

अथशमीगर्भाद्यनेकप्रकरणवर्णनम्।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा ॥१
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः।
सारवद्दारवञ्चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥२
संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते।
अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥३
चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम्।
चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥४

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
ओवीली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥५

अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र वृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥६

गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृत्तममलात्मकम् ।
व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥७

मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥८

अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्ति द्वौ च गुह्यकम् ॥६

ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् ।
अरण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥१०

यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।
अस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥११

अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः ।
प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥१२

उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् ।
योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् ॥१३

आर्द्रा सशुषिरा चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा ।
न हिता यजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः ॥१४

इति सप्तमः खण्डः ।